

УДК 398.47(477.82)

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.03.621>

ТРАДИЦІЙНІ СПОСОБИ ОХОРОНИ ВІД ВІДЬОМСЬКИХ ЧАРІВ У КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВІСТІ ВОЛИНЯН

Анастасія КРИВЕНКО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9353-2919>

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: n.d.kryvenko@gmail.com

За етнографічними джерелами XIX—XX ст. і матеріалами сучасних польових досліджень проаналізовано світоглядно-обрядове вираження у календарній звичаєвості волинян міфо-ритуального мотиву «боротьби з відьмами». Охарактеризовано традиційні способи магічної нейтралізації носіїв відьомства та попередження, відвертання їхніх чарів, показано поширення, локальні варіанти, збереження на теренах етнографічної Волині давніх ритуальних практик і демонологічних повір'їв.

Актуальність дослідження зумовлена потребою з'ясування загальноетнічних рис та локальної специфіки засобів ритуальної апотропеїки у календарних традиціях українців. *Об'єкт* розсліду — календарна звичаєвість волинян, а *предмет* — репрезентовані у ній перестороги, заборони, охоронні обрядодії, детерміновані демонологічними уявленнями про відьом.

Завдяки застосуванню різних етнологічних методів (польового спостереження, порівняльно-історичного, реконструктивного, структурно-семантичного та ін.) з'ясовано, що звичаї та обряди, пов'язані з захистом від відьом, — невід'ємна складова календарної традиції волинян, окремий пласт численних і своєрідних засобів обрядової охоронної магії, насамперед різних ритуальних практик з магічними оберегами. Багато з них мають загальноукраїнські, іноетнічні відповідники та типологічні паралелі в сімейній, будівельній, аграрній обрядовості.

Ключові слова: відьма, календарні звичаї та обряди, повір'я, охоронна магія, обереги.

Anastasiia KRYVENKO

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9353-2919>

Candidate of Sciences in History, Senior Researcher,
the Institute of Ethnology of the National
Academy of Sciences of Ukraine,
The Department of Modern Ethnology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: n.d.kryvenko@gmail.com

TRADITIONAL WAYS OF PROTECTING FROM WITCHES IN THE CALENDAR RITUALS OF VOLHYNIA

According to ethnographic sources of the XIX—XX centuries and materials of modern field research in the article it is analyzed the worldview and rite expression of the ritual and mythological motives of «fighting with witches» in the calendar custom of the Volhynians. Author describes traditional methods of magical neutralization of witchcraft bearers, averting and preventing from their magic. It is also shown the occurrence of rituals, its local variants and explained to what extent ancient ritual practices and demonological beliefs are retained on the territory of Volhynia nowadays.

The study of the general ethnic features and local specialty of magic neutralizing the witches represented in the calendar tradition of the residents of the ethnographic Volyn is the actual task in modern ethnological science.

The object of the research is calendar rituals of Volyn, and the subject — warnings, prohibitions, protective rites in the folk calendar, defined by demonological notions about witches.

According to the comparative analysis and the use of various methods (field observation, typological analysis, structural-functional, comparative-historical, reconstructive, structural-semantic) allowed to conclude that some apotropaical practices belong to those ethno-local customs and ritual phenomena, which are clearly emphasized in the calendar tradition of the inhabitants of ethnographic Volhynia. At the same time, many of the other means of protection against witches have an all-Ukrainian, another-ethnic equivalents and typological parallels in family, construction, agrarian rituals. Their further ethnological study is scientifically promising for a holistic and in-depth research of the entire field of folk rituals.

Keywords: witch, calendar customs and rituals, beliefs, protective magic, apotropaic objects.

Вступ. Відьма — один із тих популярних образів народної демонології, уявлення і повір'я про якого й нині доволі поширені в українців. Чимало вірувань, серед яких є давні й новочасні, загальновідомі та локальні, репрезентовані в календарно-обрядовому контексті. Особливо виразно у ньому акцентоване переконання про зловорожі дії відьом, які, як і інші демонічні сили, значно активізуються у моменти космологічних «переломів» і тимчасової відкритості та взаємопроникності сфер земного та потойбічного (різдвяно-водохресний, великодний, троїцько-купальський цикли свят).

Давні уявлення про те, що у такі періоди відьми чинять різну шкоду (відбирають молочність корів, врожайність нив тощо), відображено не тільки в українських календарних повір'ях і демонологічних оповіданнях, а й у певних звичаях і обрядових практиках, які мають попередити, відвернути згубні відьомські чари. Розслід таких явищ, зокрема тих їх локальних варіантів, які об'ємно й своєрідно виражено у календарній традиції жителів етнографічної Волині, і є метою цієї розвідки. Стаття узагальнює великий масив власних польових записів та фактографії, наявної в різних народознавчих джерелах і публікаціях (зокрема й у новочасних студіях В. Галайчука, Ю. Пуківського, М. Баглай та ін.) і є спробою окремого й цілісного висвітлення однієї з ще мало вивчених сфер народної ритуалістики.

Основна частина. «Боротьба з відьмами» — сталий міфо-ритуальний мотив волинської календарної звичаєвості, репрезентований у ній низкою демонологічних повір'їв та певними засобами охоронної магії. До них насамперед належать різні обрядові дії, спрямовані на попередження чи відвертання відьомських чарів, та деякі календарні перестороги і заборони.

Одне з найвідоміших застережень — перед настанням великих релігійних свят не позичати з хатніях предметів, позаяк вони можуть стати об'єктом відьомських чарів і це призведе до занепаду селянського добробуту. У різних районах Волині такі повір'я, що ґрунтуються на уявленнях про магічний зв'язок між «частиною» і «цілим», побутують досі. Подекуди вважають, що для збереження родинного достатку заборони позичати з дому будь-які речі треба дотримуватися не лише перед різдвяно-новорічними, великодними та іншими святами, а й у

неділі, у день отелення чи продажу корови, народження дітей, перед весіллям, увечері після заходу сонця. Інакше з дому буде «уходити» добро, у ньому не будуть «вестися» гроші, худоба, домашня птиця [1, с. 186; 2, с. 470; 3, с. 95].

Острахом перед чаруванням зумовлена ще одна заборона, на яку в минулому зважали в селах на Пулинщині, Жовківщині. Напередодні Різдва, Нового року, Водохреща, Купала господиням не можна вголос кликати курей. Інакше, почувши це, відьма чи інший лиходій начебто може промовити певне закляття («Твої кури, а мої яйця!») і «забрати» їхню несучість [4, арк. 76; 5, с. 329].

На Бродівщині із захистом від відьом домашньої птиці пов'язували заборону підкладати під неї яйця на Благовіщення. Якщо цим злегковажити, відьма неодмінно їх украде [6, с. 98].

У с. Щиглівці біля Коростишева, яйце, знесене куркою на Благовіщення (т. зв. «бігун»), вважали оберегом і зазвичай закопували під порогом хліва (щоб відьма не змогла відбирати в корів молоко). З такою ж метою у Денишах, що неподалік від Житомира, корові давали з'їсти посвячені на Великдень «христики», спечені на Середохресному тижні Великого посту [7, арк. 10; 8, арк. 49; 9, с. 83].

На Сокальщині обереговою силою наділяли віск, який накапав зі свічок, що в Страсну П'ятницю горіли в церкві. У стайні такі «скабки» забивали в жолоб, вірячи, що «відьма не буде мала сили молоко брати» (с. Городиловичі) [10, арк. 10].

З уявленнями про відьом та інших демонів пов'язана одна з прикметних пересторог, якої дотримувалися у Світлий четвер (у т. зв. Навський Великдень). Аби не зустрітися з відьмами, русалками, мавками, які начебто збираються разом цього дня, на Старокостянтинівщині (с. Слобода), Білогірщині (с. Мокроволя), Лановеччині (с. Юськівці) уникали бувати на цвинтарях [11, арк. 178, 236, 269].

Низку магічно-охоронних обрядодій волиняни чинили у день св. Юрія, коли зазвичай відбувався перший вигін худоби на пасовища. З-поміж різних апотропеїв, які використовували для її захисту від відьом, особливої оберегової сили надавали вербовий гілці, освяченій на Вербну неділю. Як у минулому, так і тепер нею, за традицією, виганяють тварин на перший весняний випас. У с. Смілі на Хмельниччині такий магічний предмет кладуть на поріг стайні, аби

корова його переступила [11, арк. 14, 114; 12, арк. 8, 32, 112; 13, с. 202; 14, с. 300].

У багатьох селах після вигону корови вербову гілку залишали в хліві як оберіг, встромивши її за сволок чи над порогом («шоб відьма не брала молока», «шоб відьми не йшли»). У с. Левківці на Старокостянтинівщині «вербичку» спалювали, а попіл з неї розсипали довкола хати [11, арк. 117, 227; 15, арк. 8, 17, 30; 16, арк. 21, 35, 75].

Як і під час інших свят, на Юрія для захисту від відьом також використовували свячену «йорданську» або «стрітенську» воду, якою кропили корів, коли їх виганяли на пашу. Крім того, тварин обсіпали свяченою сіллю [17, арк. 24, 48; 10, арк. 37, 74; 13, с. 202].

Повсюдно на Волині в день першого вигону корів також обсіпали самосійним маком-«видюком» або маком, посвяченим на Маковея чи Великдень. У с. Крученці на Черняхівщині при цьому промовляли закляття «Коли відьма мак збере, тоді молоко забере», гадаючи, що відьма вже не братиметься до худоби, а буде обтяжена виконанням непосильного завдання [12, арк. 8, 23, 68—71, 112, 115; 10, арк. 37, 74; 13, с. 202].

Щоб відьми не «вкрали» в корови молоко, у с. Пісках на Горохівщині мак засипали у спеціально зроблений отвір в її розі. На Старокостянтинівщині в нього вкладали кісточку від свяченого на Паску, щоб відьма не змогла видіти корову. В околицях Житомира до рогу прив'язували шматину з свяченою сіллю, вуглиною та хлібом для її забезпечення від «лихого ока» чарівниць [17, арк. 36; 18, с. 73; 19, с. 109].

Щоб корову ніхто не врік, у Стариках, Пісках на Горохівщині у день першого весняного вигону на її роги чіпляли стрічку, якою в минулі Трійцю чи Спаса перев'язували освячене у церкві зілля [16, арк. 36]. Подібний звичай побутував у Зозулинцях, Пустовійтах на Хмельниччині: щоб вберегти надії від посягань відьом, на роги чи на хвіст коровам чіпляли червоні або голубі стрічки, зняті з посудин, в яких зберігали йорданську чи стрітенську воду [11, арк. 138, 151].

Для охорони від відьом на Гошанщині, Горохівщині, Жовківщині до рог корові прив'язували червоні стрічки, освячені на Водохреща, Трійцю чи Спаса. З теренів Сокальщини, Черняхівщини, Чуднівщини також маємо польові записи про звичай переводити

худобу через посвячене зілля, покладені на порозі стайні хрестики, які пекли у Великий піст, або хліб, спеціально освячений на Великдень для використання саме в день першого вигону худоби [17, арк. 23; 12, арк. 112; 10, арк. 23; 9, с. 83].

Подекуди на Волині вірили, що відьма не забере молока, якщо на Юрія корову перевести через хліб, загорнений в рушник. Такою ж обереговою силою наділяли рушник, яким зав'язували руки молодим на вінчанні, рушник, яким накривали кошик на Паску, освячений на Великдень пояс [20, арк. 21; 19, с. 109].

У деяких селах Черняхівщини, Хмельниччини, Жовківщини худобу переводили через сокиру чи косу, серп, пилу, замок, освячений ніж, покладені на порозі хліва. Пояснення дії типові: «шоб відьма не брала молока», «шоб не зурочили корову», «шоб до корови ніхто не підкаснувся» тощо [12, арк. 8, 34; 10, арк. 23; 11, арк. 49, 81].

Ряд охоронних ритуалів приурочувалося до Зелених свят. У цей період теж широко використовували різні обереги, особливо ті, магічну міць яких пов'язували з актом їх церковного посвячення. Так, у с. Івановичах, що на Пулинщині, перед Трійцею селяни обсіпали обійстя освяченим маком, «шоб ніяка ведьма не подійшла до корови». З такою ж метою у Крученці на Черняхівщині увечері в Зелену суботу під порогом хліва клали освяченого ножа. На тих же теренах, у с. Новополі оберегом від відьми вважали пояс, освячений у церкві на Великдень [12, арк. 13, 19, 81, 109].

Превентивним засобом захисту обійстя від відьом та іншої «нечисті» було використання троїцького клечання, особливо аїру. У Клечальну суботу його розвішували на брамі, дверях, розкладали на долівці хат («шоб ведьми не входили», «шоб ніякі відьми не чіпляли»). Охоронною силою наділялися й деякі дерева, гілками яких маїли подвір'я. На Радехівщині для цього завжди брали клен, вірячи що він «не допускає нечистої сили». На Бродівщині оберегом вважали глід і клали його гілки біля брами, дверей хліва, розкидали у стайні, «шоби відьма не прийшла», «аби відьма не забрала молока». На Кременеччині глід встромляли у двері хліва, щоб вона покололася [12, арк. 48, 50, 65; 21, арк. 64, 77—78; 22, с. 609].

Дієвим апотропеєм і водночас «нечистим», «чортовим», «проклятим» деревом, на якому повісив-

ся Іуда, вважали осіку. Для клечання будівель цю рослину не брали, натомість використовували її як оберіг від відьом. У деяких районах Житомирщини, Хмельниччини в Зелену суботу встромляли в землю біля дверей, воріт осикові гілки, а в поріг хліва забивали осикового кілка [12, арк. 3, 46, 92; 8, арк. 96; 23, с. 6].

За звичаєм, поширеним на Пулинщині, Черняхівщині, Ківерцівщині, на Зелені свята пастухи плели для корів віночки. Відтак ці атрибути клали в корівник для оберігання худоби від відьом. Подібно чинили й подекуди на Горохівщині (с. Смолява, с. Жабче, хут. Стійло) та Сокальщині (с. Хоробрів) [12, арк. 22; 24, с. 820—821; 22, с. 612].

Низка охоронних ритуально-магічних засобів і дій пов'язана зі святом Івана Купала, яке в народі вважали апогеєм зловорожої активності відьом. Щоб не допустити їх до господи і завадити «забирати» молоко, напередодні свята волиняни клали біля дверей хліва чи на його порозі сокиру, серп, цілушку хліба, вкопували коло них вирвану з коренем молоду осіку. Крім того, сипали навколо житлових і господарських споруд і біля їх порогів посвячений мак, цвіт з конопель, коровам прив'язували до рогів свячене зілля, на ворота приліплювали «громниці», в стріхи хат встромляли чортополох тощо [25, с. 74; 26, с. 101; 27, с. 186; 28, с. 106].

На Шепетівщині вдосвіта на Івана Купала господина тричі обходила навколо хліва з косою. Відтак клала її біля воріт разом з серпом і трьома осиковими колодами, щоб «відьма не приступила до хліва» [4, арк. 153].

У с. Сколобові на Пулинщині оберегом від відьом вважали попіл, взятий із купальського вогнища. За звичаєм його розсипали біля своїх хлівів, «щоб у відьми сир погнив». У с. Лисичому на Славутчині, Гірках на Новоград-Волинщині охоронними властивостями наділяли гілки купальського деревця: їх несли на город, встромляли за балку у хліві, «щоб відьма не видоїла корови» [4, арк. 144; 29, с. 82; 30, с. 107].

Із традиційними уявленнями про відьом пов'язані деякі табуації, наявні в купальській звичаєвості волинян. Так, на Сокальщині досі побутує заборона на Купала ходити до лісу, аби не наштовхнутися на відьом, які шукають там чарівний цвіт папороті (сс. Гордиловичі, Тартаків) [10, арк. 8, 36]. У селах Сокальщини, Радехівщини, Горохівщини, Пулинщини

в сучасну пору також дотримуються заборони купатися у водоймах на Івана Купала [31, арк. 6, 80, 102; 12, арк. 79; 10, арк. 27, 65, 76]. Таке застереження, очевидно, пов'язане з місцевими віруваннями про купання відьом на Івана та більш загальними уявленнями про воду як локус знаходження чи проникнення демонічних істот. Аналогами табу є такі ж заборони, звісні жителям Західного Полісся та, наприклад, білорусам, полякам, які теж вважали, що саме в цей день у воді перебувають відьми і вони можуть утопити людину [32, с. 50; 33, с. 572].

Деякі купальські заборони вмотивовані необхідністю захисту від злих сил худоби. Зокрема, у с. Юрківщині на Новоград-Волинщині напередодні Купала остерігалися відлучати від корів телят, щоб їм не нашкодили відьми [34, с. 195].

З купальським святом почасти пов'язані звичаєві регламентації щодо реагування селян на виявлені в полі т. зв. «залом» («закрутки», «зав'язки»). За віруваннями волинян, на згубу врожаю їх роблять відьми, чарівники саме вранці на Купала чи в інший час перед жнивими. Аби вберегтися від тих чарів, у деяких селах такий «залом» скошували чи зжинали й спалювали або викидали. В інших — так чинити остерігалися й навіть боялися торкатися цих небезпечних магічних вузлів, бо, мовляв, може відняти, покрутити руки абощо [2, с. 469; 35, с. 5—7].

Ляк перед «заломами» був настільки сильним, що часто селяни зверталися до знахарів, щоби відвернули відьомські чари. А відвертали їх так: знахар ішов на поле й, наприклад, встромляв на тому місці, де була «закрутка», три деревця осіки догори корінням; вижинав її або виривав «на одліг», спалював «залом» (на місці виявлення або на роздоріжжі), викидав його за межу поля тощо [36, арк. 88, 93, 99; 12, арк. 15; 37, с. 18—19; 27, с. 25].

Попри те, що чарів із «заломами» волиняни остерігаються й тепер, з плином часу повір'я і заборони, пов'язані з ними, значно ослабли. Як видно з матеріалів Н. Дмитрука, у деяких селах на Житомирщині до них скептично ставилися ще століття тому. Попри давні забобони, парубки «безбоязно і сміливо» виривали і викидали такі «закрутки» [37, с. 19].

Подекуди на Волині, наприклад на Сокальщині, певні охоронні дії чинили на свята Маковея і Спаса. Зокрема, після церковного освячення маку вдома його сипали від фіртки до порога хати та по її ку-

тах, щоб ні відьма, ні ніяка інша «нечисть» не проникла на обійстя [10, арк. 74, 77]. З такою ж метою городній чи «дикий» мак та інші апотропеї (свячена вода, сіль, зілля, ніж тощо) волиняни застосовували оказіонально, коли підозрювали, що відьма «переводить» корів (зурочує, відбирає молоко) та при захворюванні, отеленні, купівлі худоби [12, арк. 8, 10, 13, 68—71, 115, 118; 10, арк. 5, 13, 32, 41, 46—47, 50, 58, 65; 11, арк. 99, 122, 133—134, 147—148, 154, 183, 234, 246; 21, арк. 26—27, 84].

Різні, зокрема й подібні до волинських, обрядові практики, щоб нейтралізувати, відлякати, «поранити» відьом, створити магичні перепони для їх проникнення до господи тощо, були поширені й у жителів Полісся, Поділля, Середньої Наддніпрянщини, Карпат [38, с. 178—201; 39, с. 551—553; 40, с. 23—29]. Відзначаю також численні іноетнічні відповідники явищ, їх типологічні паралелі в інших ритуальних контекстах (сімейна, будівельна, аграрна обрядовість та ін.) [Пор.: 41, с. 249—262; 42, с. 390—391; 43, с. 44; 44, с. 28, 196, 216; 45, с. 2—5, 26, 126].

Окремою групою світоглядних і обрядових явищ календарної традиції українців, зосібна й волинян, є вірування в можливість т. зв. розпізнавання відьом під час свят та пов'язані з ними охоронні дії, спрямовані на їх викривання й знешкодження. Докладно про такі вірування і ритуальні практики (календарні й оказіональні) йдеться в іншій публікації [46, с. 859—866], тому відзначаю лише деякі (найпоширеніші) способи нейтралізації відьомських чарів.

У багатьох волинських селах ознакою проникнення відьми до господи (напередодні Трійці, Івана Купала, після першого вигону худоби, отелення корови тощо) вважали появу в хліві чужої речі (решета, колеса та ін.) або, за поширенішими повір'ями, підозрілої тварини (жаби, kota, собаки). У такому разі господар чи господиня тут же намагалися її впіймати, скалічити, вірячи, що саме так відьму буде виявлено й знешкоджено, оскільки після повернення до людської подоби в неї на все життя залишаться сліди від завданих ран [37, с. 63; 47, с. 6—8; 48, с. 251].

Із різних районів Волині маємо записи про застосування ще одного відомого способу виявлення і нейтралізації відьом. Коли корова втрачала молоко, що, як твердять, часто траплялося саме у період свят, господиня чинила певні дії з цідилком та од-

нією чи дев'ятьма, дванадцятьма новими голками. Зокрема, пронизувала ними цідило і переливала через нього молоко, кидала цідилко в окріп, кип'ятила його у молоці з голками та свяченою водою. Вважалося, що невдовзі до хати прийде якась із жінок нібито щось принести, запитати чи попросити. Насправді це з'явиться та лиходійниця, яка чарувала, бо «її буде кололо, мучило», «її пече, що це воно кипит», «голки дуже її крепко колят». Через такі муки відьма може зізнатися в чаклуванні, просить припинити її дошкуляти, пробачити гріхи та не робити поголосу між односельцями [1, с. 182; 18, с. 71].

На переконання волинян, наслідком згаданих та інших магичних дій (вилиття води, якою сполоснули цідилку, на перехрестя доріг, вилиття «зіпсутого» молока на розпечений серп тощо) є відвертання відьомських чарів і відновлення молочності корів [1, с. 182; 49, с. 228; 34, с. 195]. Вірування в те, що певні дії з цідилком і голками, скалічення підозрілих тварин дозволяє виявити і знешкодити відьом, були поширені і деінде в Україні та в інших слов'янських народів [50, с. 134; 51, с. 105; 52, с. 440; 53, с. 9—13].

Висновки. Звичаї та обряди, пов'язані з захистом від відьомських чарів, — невід'ємна й важлива складова календарної традиції волинян, окремий пласт численних і різномірних засобів обрядової охоронної магії. Багато з них мали в минулому загальноукраїнське поширення. Водночас окремі явища особливо чітко акцентовані саме в календарній обрядовості волинян (практики клечати обійстя глodom, обходити його з косою, забивати осикові кілки в поріг хліва, встромляти в стріху хати гілки з купальського деревця, у різний спосіб нейтралізувати чари з «заломами», використовувати як обереги церковний віск, попіл зі спаленої «вербички», освячений пояс).

Характерна риса оберегової складової календарної звичаєвості волинян — тривале побутування й дочасне збереження багатьох охоронних практик. Досі у різних районах Волині поширені звичаї у юрївський день виганяти худобу на пасовище вербовою гілкою, кропити її свяченою водою, зав'язувати на роги коровам освячені стрічки, на Зелени свята клечати обійстя гілками осики і глоду тощо. Дотепер зберігають свою актуальність і деякі заборони (не позичати хатніх речей у час свят, не торкатися в полі «заломів» та ін.). Ряд інших явищ (магічні дії з хлібом, поя-

сом, косою, воском, цідилком) віджили, однак різні розповіді про їх побутування в недалекому минулому можна почути й нині.

1. Кривенко А. *Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2020. 280 с.
2. Кривенко А. Образ відьми в купальських повір'ях волинян. *Народознавчі зошити*. 2015. № 2. С. 463—475.
3. Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1930. Т. 1. S. 94—106.
4. *АНФРФ ІМФЕ НАН України*. (Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського Національної академії наук України). Ф. 15. Спр. 256 (В.). Арк. 1—193 (Кравченко В. Збірка етнографічних та фольклорних матеріалів. Записи різних збирачів: Народний календар. Ч. V. 1941).
5. Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту. *Матеріали до етнології й антропології*. Львів, 1929. Т. 21—22. Ч. 1. С. 321—352.
6. Пуківський Ю. *Весняна календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині*. Львів, 2015. 312 с.
7. *АНФРФ ІМФЕ НАН України*. Ф. 1—7. Спр. 721. Арк. 1—147 (Фольклорні та етнографічні матеріали, зібрані окремими кореспондентами в Житомирській обл. 1923—1930 рр.).
8. *АНФРФ ІМФЕ НАН України*. Ф. 15—3. Спр. 257 (В.). Арк. 1—186 (Кравченко В. Збірка етнографічних та фольклорних матеріалів, календар пересувний, одяг, рибальство, килимарство. Записи різних збирачів: Народний календар. Ч. VI. 1941 р.).
9. Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західної України. *Волинський науково-дослідчий музей*. Житомир, 1928. Т. 1. С. 67—114.
10. *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*. (Архів Львівського національного університету імені Івана Франка). Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 497-Е. Арк. 1—80 (Польові етнографічні матеріали до теми «Календарний пласт волинської демонології», зафіксовані аспіранткою Інституту народознавства НАН України Кривенко Анастасією Олександрівною 6—11 серпня 2013 р. у Сокальському районі).
11. *Архів ІН НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 737. Арк. 1—283 (Кривенко А. Календарні звичаї та повір'я волинян. Польові матеріали, зібрані в селах Хмельницького району Вінницької області, Старокостянтинівського та Білогірського районів Хмельницької області, Лановецького району Тернопільської області, 2014 р.).
12. *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 496-Е. Арк. 1—122 (Польові етнографічні матеріали до теми «Календарний пласт волинської демонології», зафіксовані аспіранткою Інституту народознавства НАН України Кривенко Анастасією Олександрівною 3—15 липня 2013 р. у Черняхівському, Червоноармійському, Володар-Волинському районах Житомирської області).
13. Галайчук В. Демонологія Кременеччини. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2012. Вип. 47. С. 198—240.
14. Каминский В. Праздник Пасхи в селе Косарево, дубенского уезда, вольнской губернии. *Киевская старина*. 1906. Т. 92. Кн. 3—4. Отд. 2. С. 299—320.
15. *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 285-Е. Арк. 1—56 (Польові етнографічні матеріали до теми «Весняна календарна обрядовість», зафіксовані студенткою другого курсу Дудою Ольгою Іванівною 4—15 липня 2009 р. у Гошанському районі Рівненської області).
16. *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 334-Е. Арк. 1—77 (Польові етнографічні матеріали до теми «Весняна календарна обрядовість», зафіксовані студенткою третього курсу Дудою Ольгою Іванівною 5—20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області).
17. *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 337-Е. Арк. 1—53 (Польові етнографічні матеріали до теми «Демонологія», зафіксовані студенткою третього курсу Кривенко Анастасією Олександрівною 5—20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області).
18. Беньковский И. Обычаи и поверья, приуроченные к «Велькодню». *Киевская старина*. 1895. Т. 49. Кн. 5. Отд. 2. С. 70—76.
19. Плотникова А. Первый выгон скота в Полесье. *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*. Москва: Индрик, 1995. С. 108—141.
20. *АНФРФ ІМФЕ НАН України*. Ф. 15—3. Спр. 216. Арк. 1—60 (Матеріали до вивчення скотарства на Україні, звичаї, прикмети, лікування худоби.).
21. *Архів ІН НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 773. Арк. 1—109 (Кривенко А. Календарні звичаї та повір'я волинян. Польові матеріали, зібрані в селах Буського та Бродівського районів Львівської області, 2015 р.).
22. Баглай М. Обрядові функції троїцької рослинності у волинян (за етнографічними матеріалами експедицій 2009—2010 рр.). *Народознавчі Зошити*. 2013. № 4. С. 606—615.
23. Беньковский И. Осина в верованиях и в понятии народа на Вольни. *Киевская старина*. 1898. Т. 62. Кн. 7—8. Отд. 2. С. 6—9.
24. Баглай М. Скотарські мотиви в літній обрядовості волинян Житомирщини. *Народознавчі Зошити*. 2015. № 4. С. 818—824.
25. Доманицький В. Народний календар у Ровенським повіті, Волинської губернії. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1912. Т. 15. С. 62—89.

26. Пархоменко Т. Традиційна купальська обрядовість Рівненщини. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2005. Вип. 3. С. 98—105.
27. Rokossowska Z. O świecie roślinnym, wyobrażenia, wierzenia i podania ludu ruskiego na Wołyniu, we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiąhelskim. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1889. T. 13. Dz. 3. S. 163—199.
28. Stecki T. *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. Lwów: Druk i nakł. Zakł. nar. im. Ossolińskich, 1864. T. 1. 388 s.
29. Янковська Ж. Купальські пісні та особливості перебігу свята Івана Купала на Славутчині (село Лисиче Славутського району Хмельницької області). *Матеріали до української етнології*. 2012. Вип. 11. С. 79—84.
30. Колодюк А. Обряди та пісні купальсько-петрівського періоду (За матеріалами середнього межиріччя Горині та Случі). *Проблеми етномузикології: Науково методичний збірник*. Київ, 2015. Вип. 10. С. 104—123.
31. *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 330-Е. Арк. 1—205 (Польові етнографічні матеріали до теми «Літня календарна обрядовість волинян», зафіксовані Баглай Марією Василівною 5—20 липня 2010 р. у Горохівському районі Волинської області).
32. Агапкина Т. Купание. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. Москва: Международные отношения, 2004. Т. 3. С. 49—51.
33. Горошко Л. «Вогню чорт боїться, а в воді селиться» (Традиційні уявлення українців про воду як локус міфологічних істот). *Народознавчі Зошити*. 2010. № 5—6. С. 566—574.
34. Kornecki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez P. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1887. T. 11. Dz. 3. S. 130—228.
35. Баглай М. Зажинкові звичаї та обряди волинян Гоццанщини. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2014. Вип. 12. Ч. 2. С. 5—8.
36. *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 281-Е. Арк. 1—99 (Польові етнографічні матеріали до теми «Літня календарна обрядовість волинян», зафіксовані студенткою другого курсу Баглай Марією Василівною 4—14 липня 2009 р. у Гоццанському та Острозькому районах Рівненської області).
37. Кравченко В. Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. *Труды Общества Исследователей Вольни*. Житомир, 1911. Т. 5. 80 с.
38. Гнатюк В. Купанє і паленє відьм у Галичині. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1912. Т. 15. С. 178—201.
39. Малинка А. Рассказы о ведьмах. *Киевская старина*. 1894. Т. 64. Кн. 3. Отд. 2. С. 551—553.
40. Курочкін О.В. Відьма в українській міфологічній традиції. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 4. С. 23—29.
41. Боряк О. *Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним*. Київ, 2009. 400 с.
42. Тиводар М. *Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст.* Історико-етнологічне дослідження. Ужгород, 1994. 560 с.
43. Павлюк С. Аграрні традиції. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Львів, 2006. Т. 2. С. 11—56.
44. Сілецький Р. *Традиційна будівельна обрядовість українців*. Львів, 2011. 428 с.
45. Biegeleisen H. *U kolebki. Przed oltarzem. Nad mogiłą*. Lwów, 1929. S. 2—5, 26, 126.
46. Кривенко А. Мотив розпізнавання відьом у календарно-обрядовій традиції волинян. *Народознавчі Зошити*. 2017. № 4. С. 859—866.
47. Криловець Н. *Безодня. Бувальщини й легенди*. Рівне: Волинські обереги, 2008. 124 с.
48. Sokalski B. *Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym*. Lwów, 1899. 496 s.
49. Галайчук В. *Українська міфологія*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 288 с.
50. Войтович Н. *Народна демонологія Бойківщини*. Львів, 2015. 228 с.
51. Головаха І. «У відьми корова завжди добра». Традиційні бувальщини про відьом та міфотворчий світогляд сучасної людини. *Сучасність*. 1995, 5, 103—108.
52. Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ, 1991. С. 430—497.
53. Толстая С. Между двумя мирами: магические способы распознавания ведьмы. *Миф и культура: Человек — нечеловек*. Москва, 1994. С. 9—13.

REFERENCES

- Kryvenko, A. (2020). *Folk demonology of Volhynia: calendar and ritual context*. Lviv [in Ukrainian].
- Kryvenko, A. (2015). On the image of witch in the midsummer days beliefs in Volhyn. *The Ethnology notebooks*, 2, 463—475 [in Ukrainian].
- Dymnycz, N. (1930). Rituals and folk beliefs during Christmas time. In *Rocznik Wołyński* (Vol. 1, pp. 94—106). Rowne [in Polish].
- Kravchenko, V. (1941). Collection of ethnographic and folklore materials. Records from different collectors: Folks calendar. *NANF IMFE NAS of Ukraine* (National archival scientific collections of manuscripts and phonographs of the M.T. Rylsky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology of the NAS of Ukraine). F. 15. Act. 256 (V.). Arc. 1—193 [in Ukrainian].
- Pasternak, Ya. (1929). Customs and beliefs in the Zibolky of Zhovkwa region. *Materiialy do etnolohii j antropolo-*

- hii (Vol. 21—22, issue 1, pp. 321—352). Lviv [in Ukrainian].
- Pukivs'kyj, Yu. (2015). *Spring calendar rituals of Ukrainians of the historical and ethnographic Volhynia*. Lviv [in Ukrainian].
- Folklore and ethnographic materials collected by individual correspondents in the Zhytomyr region (1923—1930). *NANF IMFE NAS of Ukraine*. F. 1—7. Act. 721. Arc. 1—147 [in Ukrainian].
- Kravchenko, V. (1941). Collection of ethnographic and folklore materials. Records from different collectors: Folks calendar. *NANF IMFE NAS of Ukraine*. F. 15. Act. 257 (VI). Arc. 1—186 [in Ukrainian].
- Kravchenko, V. (1928). From the life and ceremonies of the northwestern Ukraine. In *Volyn Research Museum* (Vol. 1, pp. 67—114). Zhytomyr [in Ukrainian].
- Kryvenko, A. (2013). Field ethnographic materials on the theme «Calendar layer of Volyn demonology», recorded by Kryvenko Anastasiia Oleksandrivna in August 6—11, 2013 in the Sokal district of Lviv region and Ivanychiv district of Volyn region. *Archive of the Ivan Franko LNU*. F. R-119. Op. 17. Act. 497-E. Arc. 1—80 [in Ukrainian].
- Kryvenko, A. (2014). Calendar customs and beliefs of the Volynians. Field materials collected in the villages of Khmelnytsky district of Vinnytsia region, Starokostiantynivsky and Bilogirsk districts of the Khmelnytsky region, Lanovets district of the Ternopil region. *Archive of the IN NANU (Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine)*. F. 1. Op. 2. Od. save 737. Arc. 1—283 [in Ukrainian].
- Kryvenko, A. (2013). Field ethnographic materials on the theme «Calendar layer of Volyn demonology», recorded by Kryvenko Anastasiia Oleksandrivna in July 3—15, 2013 in Chernyakhiv, Chervonoarmijsk, Volodar-Volynsk districts of Zhytomyr region. *Archive of the Ivan Franko LNU*. F. R-119. Op. 17. Act. 496-E. Arc. 1—122 [in Ukrainian].
- Halajchuk, V. (2012). Demonology of the Kremenets region. *Visnyk of the Lviv University. Historical Series*, 47, 198—240 [in Ukrainian].
- Kaminsky, V. (1906). Easter holiday in the village of Kosarevo, Dubensk district, Volyn region. *Kievskaja starina* (Vol. 92, book 3—4, pp. 299—320) [in Russian].
- Duda, O. (2009). Field ethnographic materials on the theme «Spring calendar rituals», recorded by Duda Olga Ivanivna on July 4—15, 2009 in Hoschansky district of Rivne region. *Archive of the Ivan Franko LNU*. F. R-119. Op. 17. Act. 285-E. Arc. 1—56 [in Ukrainian].
- Duda, O. (2010). Field ethnographic materials on the topic «Spring calendar rituals», recorded by a third-year student Duda Olga Ivanivna July 5—20, 2010 in Gorokhiv district of Volyn region. *Archive of the Ivan Franko LNU*. F. R-119. Op. 17. Act. 334-E. Arc. 1—77 [in Ukrainian].
- Kryvenko, A. (2010). Field ethnographic materials on the theme «Demonology», recorded by Kryvenko Anastasiia Oleksandrivna on July 5—20, 2010 in Gorokhovsky district of the Volyn region. *Archive of the Ivan Franko LNU*. F. R-119. Op. 17. Act. 337-E. Arc. 1—53 [in Ukrainian].
- Ben'kovskij, I. (1895). Customs and beliefs timed to «Easter». *Kievskaja starina* (Vol. 49, b. 5, pp. 70—76) [in Russian].
- Plotnikova, A. (1995). The first pasture of cattle in Polesie. In *Slavic and Balkan folklore. Ethnolinguistic study of Polesie* (Pp. 108—141). Moskow [in Russian].
- Materials for the study of livestock in Ukraine, customs, signs, treatment of livestock. *NANF IMFE NAS of Ukraine*. F. 15—3. Act. 216. Arc. 1—60 [in Ukrainian].
- Kryvenko, A. (2015). Calendar customs and beliefs of the Volynians. Field materials collected in the villages of Busk and Brody district of the Lviv region). *Archive of the IN NANU*. F. 1. Op. 2. Od. save 773. Arc. 1—109 [in Ukrainian].
- Bahlaj, M. (2013). On ritual functions of Trinitarian flora in Volhynians (after ethnographic materials of 2009—2011 expeditions). *The Ethnology notebooks*, 4, 606—615 [in Ukrainian].
- Benkovskij, I. (1898). Aspen in beliefs and in the concept of the people in Volhynia. *Kievskaja starina* (Vol. 62, b. 7—8, pp. 6—9) [in Russian].
- Bahlaj, M. (2015). Pastoral motives in summer ritualism of volhynians in Zhytomyr region. *The Ethnology notebooks*, 4, 818—824 [in Ukrainian].
- Domanytskyj, V. (1912). *Folk calendar in Rivne district, Volhynia region* (Vol. 15, pp. 62—89). Lviv [in Ukrainian].
- Parkhomenko, T. (2005) Traditional rituals of Ivan Kupala day of Rivne region. *Scientific notes of the Rivne Regional Museum of Ukrainian studies* (Issue 3, pp. 98—105). Rivne [in Ukrainian].
- Rokossowska, Z. (1889). About the plant world, imagination, beliefs and the administration of the Ruthenian people in Volynia, in the village of Jurkowszczyzna, the Zwiahelski powiat. *Zbior wiadomosci do antropologii krajowej* (Vol. 13, pp. 163—199) [in Polish].
- Stecki, T. (1864). *Volyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym* (Vol. 1). Lwow [in Polish].
- Yankovska, Zh. (2012). Kupala songs and specifics of Ivan Kupala's holiday in Slavutych region (Lysyche village, Slavutych district, Khmelnytsky region). *Materials to the Ukrainian ethnology*, 11, 79—84 [in Ukrainian].
- Kolodiuk, A. (2015). The rituals and songs of the middsummer («kupalo»-«petrivka») period (based on the average watershed Goryn and Slush). *Problemy etnomuzykologii: Naukovo-metodychnyj zbirnyk*, 10, 104—123 [in Ukrainian].
- Bahlaj, M. (2010). Field ethnographic materials on the theme «Summer calendar ritual of Volhynians», recorded by Baglaj Marya Vasylivna on July 5—20, 2010 in Gorokhivsky district of Volyn region. *Archive of the Ivan Franko LNU*. F. R-119. Op. 17. Act. 330-E. Arc. 1—205 [in Ukrainian].
- Agapkina, T. (2004). Bathing. In *Slavjanskije drevnosti: etnolingvisticheskij slovar'* (Vol. 3, pp. 49—51). Moskva [in Russian].
- Horoshko, L. (2010). «The Devil is afraid of Fire but dwells in Water» (The Ukrainians' Traditional Notions of Water

- as a Site of Mythological Creatures). *The Ethnology notebooks*, 5—6, 566—574 [in Ukrainian].
- Kopecnicki, I. (1887). A contribution to the ethnography of the Ruthenian people in Volynia from the materials collected by P. Zofia Rokossovskaja in the village of Jurkowschyzna in the Zwiachel powiat. *Zbior wiadomosci do antropologii krajowej* (Vol. 11, pp. 130—228) [in Polish].
- Bahlaj, M. (2014). Byrb customs and rites of the Volynians of the Goshcha region. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraieznawchoho muzeiu* (Issue 12, part 2, pp. 5—8). Rivne [in Ukrainian].
- Bahlaj, M. (2009). Field ethnographic materials on the theme «Summer calendar ritual of Volhynians», recorded by Baglaj Marya Vasylivna on July 4—14, 2009 in Hoscha and Ostroh districts of Rivne region. *Archive of the Ivan Franko LNU (Archive of the Ivan Franko National University of Lviv)*. F. R-119. Op. 17. Act. 281-E. Arc. 1—99 [in Ukrainian].
- Kravchenko, V. (1911). Ethnographic materials collected by V. Kravchenko in Volyn and in other provinces. In *Proceedings of the Society of Volyn Researchers* (Vol. 5). Zhytomyr [in Ukrainian].
- Hnatiuk, V. Bathing and burning witches in Galicia. In *Materialy do ukrains'koi etnol'ogii* (Vol. 15, pp. 178—201). L'viv [in Ukrainian].
- Malinka, A. (1894). Tales about witches. *Kievskaja starina* (Vol. 64, book 3, pp. 551—553) [in Russian].
- Kurochkin, O. (1990). Witch in the Ukrainian mythological tradition. *Narodna tvorčist' ta etnografija*, 4, 23—29 [in Ukrainian].
- Boriak, O. (2009). *The Midwife in the Cultural and Historical Traditions of the Ukrainians: Between the Ordinary and the Sacred*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tyvodar, M. (1994). *Traditional cattle breeding of the Ukrainian Carpathians of the second half of the XIX — first half of the XX century. Historical and ethnological research*. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Pavliuk, S. (2006). Agrarian traditions. In *Ethnogenesis and ethnic history of the population of the Ukrainian Carpathians* (Vol. 2, pp. 11—56). Lviv [in Ukrainian].
- Siletsky, R. (2011). *Traditional building ritualism of the Ukrainians*. Lviv [in Ukrainian].
- Biegeleisen, H. (1929). At a cradle. Before altar. Above mogila. Lviv [in Polish].
- Kryvenko, A. (2017). The motive of witch recognition in the calendar and ritual tradition of Volhynians. *The Ethnology notebooks*, 4, 859—866 [in Ukrainian].
- Krylovets', N. (2008). *Abys. Stories and legends*. Rivne [in Ukrainian].
- Sokalski, B. (1899). Sokal of powiat in the geographic, ethnographic, historical and economic terms. Lviv [in Polish].
- Halajchuk, V. (2016). *Ukrainian mythology*. Kharkiv: Klub simejnogo dozvillia [in Ukrainian].
- Vojtovych, N. (2015). *Folk demonology of Boykivshchyna*. L'viv [in Ukrainian].
- Holovakha, I. (1995). «A witch's cow is always good». Traditional stories about witches and the myth-making worldview of modern human. *Modernity*, 5, 103—108 [in Ukrainian].
- Ivanov, P. (1991). Folk tales about witches and vampires. In *Ukraintsi: narodni viruvannia, povir'ia, demonolohiia* (Pp. 430—497). Kyiv [in Russian].
- Tolstaja, S. (1994). *Between two worlds: magical ways of recognizing a witch*. In *Myth and culture: Human — not human* (Pp. 9—13). Moskow [in Russian].